

III. ODWILŻ I POCZĄTEK PROCESU DESTALINIZACJI

Przełom roku 1956. Geneza i znaczenie

Problematyka badawcza przedstawiona w tytule niniejszego szkicu stanowiła już przedmiot wielu analiz. Nie znaczyło to jednak, że została ona już w pełni wyjaśniona. Nadal budzi ona żywe zainteresowanie wielu badaczy zajmujących się historią powojennej Europy. Wydarzenia 1956 roku w Polsce nie były zjawiskiem ściśle polskim; stanowiły fragment większej całości, ogniwo wydarzeń w skali całej Europy. Nie można ich zrozumieć w oderwaniu i izolacji od wydarzeń w całym bloku radzieckim i w świecie w ogóle¹.

1. Imperium Stalina w latach 1945-1953

W okresie międzywojennym Związek Radziecki był izolowany i nie odgrywał większej roli w świecie. Rola ta niepomniernie wzrosła dopiero w końcowej fazie II wojny światowej. Wojna spowodowała rozbite Niemiec i Japonii oraz poważne osłabienie Wielkiej Brytanii, Francji i Włoch. Fakt ten spowodował poważną próżnię polityczną tak w Azji jak i w Europie.

Wojnę wygrały dwa mocarstwa, to jest Stany Zjednoczone i ZSRR. Państwa te przekształciły się w supermocarstwa i zaczęły odgrywać wielką rolę w świecie. Ekspansja Stanów Zjednoczonych początkowo rozwijała się głównie na terenie Ameryki Łacińskiej, Azji i Oceanii. Europa pozostawała jakby poza terenem tej ekspansji².

Natomiast ZSRR ekspansję swą rozwijał tak w Azji jak i w Europie. Wojska radzieckie dotarły do Łaby. Fakt ten stworzył możliwość opanowania całej Europy. Stalin nie liczył się z Francją. Sądził on też, że W. Brytania zajęta będzie swoim imperium kolonialnym. Wydawało się, że w Europie nie ma przeciwnika. W tej sytuacji wokół

¹ Zob. II wojna światowa i jej następstwa. Praca zbiorowa pod red. A. Czubińskiego, Poznań 1996; Tauwetter ohne Frühling. Das Jahr 1956 im Spiegel blockiterner Wandlungen und internationale Krisen. Hrsg. J. Kircheisen, Berlin 1995.

² K. Michałek. Mocarstwo. Historia Stanów Zjednoczonych Ameryki 1945-1992, Warszawa 1995.

Niemiec rozpętano negatywną propagandę oskarżając je o militarizm, szowinizm i zbrodnie przeciw ludzkości. Wzywano by je rozbroić, osłabić ekonomicznie i uzależnić³. Wprawdzie ZSRR był jednym z czterech mocarstw okupujących ten kraj ale Stalin liczył na wsparcie swej linii postępowania przez partie lewicy społecznej i tzw. antyfaszystowską, postępową opinię publiczną w świecie. W Poczdamie doprowadził do ograniczenia gospodarczego Niemiec i uchwalenia planu zapowiadającego ich demokratyzację. Gdyby plan ten zrealizowano Niemcy w całości zostałyby obezwładnione i podporządkowane ZSRR⁴.

Punkt wyjścia tworzyła radziecka strefa okupacyjna Niemiec. Skoncentrowano znaczne siły wojskowe i polityczne. Podlegały one Wysokiemu Komisarzowi ZSRR, który działał tak przy pomocy radzieckich komendantów wojennych jak i komunistów niemieckich. Już w kwietniu 1946 roku zlikwidowano SPD i utworzono Socjalistyczną Partię Jedności Niemiec (SED). Przeprowadzono reformę systemu oświatowego i reformę rolną oraz podjęto przygotowania do zwołania Niemieckiego Kongresu Ludowego⁵.

ZSRR podporządkował sobie wiele innych krajów europejskich. Były to w pierwszym rzędzie kraje satelickie III Rzeszy, jak np. Bułgaria, Rumunia i Węgry bądź wyzwolone spod okupacji niemieckiej, jak np. Czechosłowacja, Jugosławia i Polska. Prace zmierzające do przekształcenia tych państw w państwa satelickie ZSRR podjęto już w 1943 roku. Czyniono to pod hasłem tworzenia niezbędnej dla ZSRR strefy bezpieczeństwa.

Państwa te stopniowo przekształcono w tzw. państwa demokracji ludowej. Miały one stopniowo upodobnić się do ZSRR również pod względem ustrojowym. Narzucono im radziecką ideologię. Dokonano tego przy pomocy lokalnych partii komunistycznych i tzw. lewicy społecznej, która przyjęła radziecką wykładnię polityczną i wzięła na siebie

³ L. Gelberg, Niemcy po drugiej wojnie światowej. Refleksje o sytuacji prawnej, Warszawa 1971; A. Klafkowski, Sprawa traktatu pokoju z Niemcami, Warszawa 1953; tenże, Umowa Poczdamka z dnia 2 VIII 1945. Podstawy prawne likwidacji skutków wojny polsko-niemieckiej z lat 1939-1945, Warszawa 1960; B. Meissner, Russland, die Westmächte und Deutschland, Hamburg 1953; W. Pfeiler Deutschlandpolitische Optionen der Sowietunion, Melle 1988.

⁴ D. Mackenzie, M. W. Curran, A. history of the Sovietunion. Belmont (b.d.w.); Weltmacht Sovietunion, Umbrüche - Kontinuiteten - Perspektiven. Hrsg. G. Simon, Köln 1987.

⁵ S. Doernberg, Narodziny nowych Niemiec 1945-1949, Warszawa 1962; Einheit oder Freiheit? Zum 40. Jahrestag der Gründung der SED, Bonn 1985.

odpowiedzialność za program przekształcenia swych państw i włączenia ich do radzieckiej strefy bezpieczeństwa czyli radzieckiej strefy wpływów⁶.

Szczególną rolę w procesie uzależniania państw europejskich spełniała Polska. Stanowiła ona obszar łączący radziecką strefę okupacyjną w Niemczech z ZSRR. Przez Polskę biegły radzieckie linie łączności i zaopatrzenia. Bez uzależnienia Polski nie można było myśleć o uzależnieniu Niemiec⁷.

Opór Stanów Zjednoczonych wobec tej polityki do 1945 roku miał tylko werbalny charakter. Dopiero w 1946 roku przywódcy Stanów Zjednoczonych podjęli próbę ograniczenia tej ekspansji przechodząc do tzw. zimnej wojny⁸.

Na pierwszy plan wysunięto Niemcy. Już w 1946 roku zjednoczono dwie zachodnie strefy okupacyjne tworząc tzw. Bizonię a następnie przyłączono strefę francuską tworząc Trizonię⁹. Stalin próbował podjąć walkę i w czerwcu 1948 roku doprowadził do I Kryzysu Berlińskiego. Świat stanął na krawędzi wojny¹⁰. Stalin ostatecznie wycofał się.

W tej sytuacji w 1949 roku utworzono RFN, która objęła trzy zachodnie strefy okupacyjne. Stalinowski plan przejścia całych Niemiec został storpedowany. ZSRR zmuszony został ograniczyć się tylko do swojej strefy okupacyjnej, gdzie utworzono NRD. Oba państwa niemieckie walczyły o zjednoczenie Niemiec pod swoją egidą. NRD była jednak w pełni uzależniona od ZSRR i realizowała politykę zagraniczną tego

⁶ A. N. SSSR, Wielikij Oktiabr i rewolucji 40-ch godow w stranach Centralnoj i Jugowostocznoj Jewropy. Red. Kollegija: D. W. Kuzniecowa i in. Moskwa, 1977: Europejskie kraje demokracji ludowej 1944-1948, Warszawa 1972; Rewolucja i władza ludowa w krajach europejskich 1944-1948, Warszawa 1972; Procesy przemian politycznych i ekonomicznych w krajach socjalistycznych. Pod red. R. Chwieduka, M. Staszewskiego, Warszawa 1989.

⁷ Polska-ZSRR-Struktury podległości. Dokumenty WKP(b) 1944-1949. Opracowanie G. A. Bordugowa i in., Warszawa 1995.

⁸ W. Malendowski, Zimna wojna. Sprzeczności, konflikty i punkty kulminacyjne w radziecko-amerykańskiej rywalizacji, Poznań 1994; J. Kukułka, Historia współczesna stosunków międzynarodowych 1945-1994, Warszawa 1994.

⁹ H. Backer, Die Entscheidung zur Teilung Deutschlands. Amerika Deutschlandpolitik 1943-1948, München 1981; Ch. Klessman, Die doppelte Staatsgründung. Deutsche Geschichte 1945-1955, Bonn 1982; M. Tomala, Dwie drogi rozwojowe Niemiec, Warszawa 1968.

¹⁰ B. Mikulska-Górska, Kryzys Berliński 1948-1949, Warszawa 1980.

mocarstwa. Była ona izolowana na forum międzynarodowym. Nazywano ją państwem frontowym bloku radzieckiego wobec zachodu¹¹.

Kształtowany przez Stalina system polityczny nazywano obozem państw socjalistycznych, blokiem radzieckim lub krajami demokracji ludowej. System ten opierał się na przemocy. Jego spoiwem była Armia Radziecka, której formacje stacjonowały w poszczególnych jego częściach składowych bądź to jako armia okupacyjna bądź jako armia sojusznicza. Obok armii poważną rolę spełniały władze bezpieczeństwa publicznego i kontrwywiad¹².

Nie należy jednak bagatelizować ideologii marksizmu-leninizmu. Była ona szeroko rozpowszechniona i w pierwszych latach po wojnie cieszyła się znacznymi wpływami. Wychodziła ona z założenia, że system kapitalistyczny jest niesprawiedliwy i że należy go zastąpić przez system bardziej sprawiedliwy i wydajny ekonomicznie. Twierdzono, że systemem takim jest system socjalistyczny. Zapowiadano, że kapitalizm się przeżył, że znajduje się on w stanie upadku, że przyszłość należy do socjalizmu. Za pierwsze państwo socjalistyczne uznawano ZSRR. Partie komunistyczne wzywały do zwalczania kapitalizmu i wzorowania się na ZSRR jako państwie socjalistycznym, ojczyźnie światowego proletariatu. Krytykowano poglądy nacjonalistyczne i patriotyczne i wzywano do internacjonalistycznej współpracy proletariatu oraz wszystkich uciskanych i pokrzywdzonych¹³.

Kryzys powojenny i trudności związane z odbudową zniszczeń wojennych powodowały, że wielu ludzi hasła te uznało i udzieliło im swego wsparcia. Hasła te propagowały partie komunistyczne i robotnicze o orientacji proradzieckiej oraz związane z nimi różne stowarzyszenia i organizacje społeczne. Liczba partii komunistycznych po wojnie bardzo wzrosła. Niektóre z nich miały masowy charakter. Do partii tych należało

¹¹ T. Garton Ash, *Niemieckość NRD*, Londyn 1984; R. Dahrendorf, *Gesellschaft und Demokratie in Deutschland*, München 1968, s. 432-447.

¹² A. v. Borcke, *KGB. Die Macht im Untergrund*, Stuttgart 1987; B. Lewickij, *Terror i rewolucja*, Paryż 1965; M. S. Voslenskij, *Nomenklatura. Die herrschende Klasse der Sowjetunion*, Berlin 1984.

¹³ N. Bromlej, J. M. Żukow, L. H. Lisicyna, *Mirowaja secjalisticzeskaja sistema*, Moskwa 1973; P. W. Wołobujew, *Wybor putiej obszestwiennogo razwitija. Tieorija, istorija, sowremiennost*, Moskwa 1987; A. Skrzypek, *Stalinowskie zamysły kreowania monolitycznej strefy gospodarczej w Europie środkowo-wschodniej (1948-1952)*. W: *II wojna światowa i jej następstwa*, s. 365-378.

wielu uczonych, pisarzy, publicystów i polityków. Cieszyły się one dużym autorytetem i popularnością. W powojennej Europie komunizm i Związek Radziecki były modne¹⁴.

Jesienią 1947 roku z inicjatywy Stalina utworzono Biuro Informacyjne Partii Komunistycznych i Robotniczych. Miało ono koordynować działalność partii komunistycznych w Europie. Już w 1948 roku ze wspólnoty partii komunistycznych i państw socjalistycznych wykluczono Jugosławię, ponieważ jej przywódca z J. Broz-Tito na czele odmówił pełnego podporządkowania się. W innych partiach przeprowadzono czystki eliminując ludzi mniej pewnych i dyspozycyjnych pod pozorem popełnienia przez nich błędów i tzw. odchyłeń od linii generalnej ruchu. Zlikwidowano partie socjaldemokratyczne i socjalistyczne wcielając je do partii komunistycznych pod pozorem jednoczenia ruchu robotniczego. W ślad za ZSRR przyjęto zasadę, że w jednym kraju może istnieć tylko jedna partia rewolucyjna predysponowana do kierowania procesem przebudowy¹⁵.

W ruchu komunistycznym panowała zasada scentralizowania i podporządkowania niższych władz wyższym (centralizm demokratyczny). Za wodza i ideologa uznawano Stalina, którego nazywano "chorążym rewolucji socjalistycznej". Decyzje jego miały ostateczny i niepodważalny charakter. Wokół jego osoby rozwijano silny kult. Przeciwnicy komunizmu krytykowali tak program jak i metody działania ruchu komunistycznego. Panujący w ZSRR system nazywano systemem totalnym i zbrodniczym. Partie komunistyczne krytykę tą odrzucały jako nieuzasadnioną i wrogą. Twierdzono, że krytyka ta jest przejawem walki ideologicznej i klasowej¹⁶.

¹⁴ A. Dobieszewski, Partia marksistowsko-leninowska w społeczeństwie socjalistycznym, Warszawa 1975; Leninizm i nacjonalnyj wopros w sowremiennych usłowjach. Red. Kollegija: P. N. Pospiełow i in., Moskwa 1972; B. Lazitch, Les partis communistes d'Europe 1919-1955, Paris 1956.

¹⁵ Meždunarodnoje raboczeje dżiżenije. Sprawocznik, Moskwa 1978; J. Pawłowicz, Drogi walki o rewolucję socjalistyczną. Ewolucja poglądów i polityki partii komunistycznych rowiniętych krajów kapitalistycznych w latach 1945-1974, Warszawa 1978; B. Lazitch, Les partis communistes d'Europe 1919-1955, Paris 1956.

¹⁶ Istoki sowremiennogo rewizjonizma i jego burżuaznaja suszcznost. Moskwa, 1961; Istoriceskaja missija raboczego klasa i ideologiczeskaja borba, Moskwa 1974; Komintern i jego rewolucjonnyje tradicii. Materiały naucznoej sesii... Red. Kollegija P. J. Fiedosiejew, Moskwa 1969; M. Waldenberg, Rewolucja, Warszawa 1964.

Za dowód potwierdzający tezy marksizmu-leninizmu uznawano rozwój ruchu narodowo-wyzwoleńczego w koloniach, wzrost wpływów partii w poszczególnych krajach, powstanie obozu państw demokracji ludowej itp. W 1949 roku zakończyła się wojna domowa w Chinach. Komuniści chińscy utworzyli Chińską Republikę Ludową (ChRL). Fakt ten uznano za kolejny dowód rozpadu systemu kapitalistycznego i zwycięstwa rewolucji. W tym samym roku powołano do życia Radę Wzajemnej Pomocy Gospodarczej (RWPG) państw demokracji ludowej i ZSRR. Miała ona zacieśnić współpracę i przyspieszyć rozwój ekonomiczny krajów członkowskich.

W latach 1945-1952 ruch komunistyczny odniósł wiele sukcesów. Mogło się wydawać, że stanowi on monolit polityczny i wielką siłę w świecie, że przeżywa wielki rozkwit. Ideologia komunistyczna miała bardzo ekspansywny charakter. Prowadziła ona do licznych starć i wojen; groziła destabilizacją systemu kapitalistycznego w świecie. W 1950 roku podjęto wojnę w Korei. Trwała ona 3 lata. Obawiano się, że może ona przekształcić się w kolejną wojnę światową. Do wojen doszło w Wietnamie, Indonezji i na Bliskim Wschodzie. Świat stał na krawędzi wojny światowej i rewolucji¹⁷.

Apogeum wzrostu wpływów komunizmu i kultu Stalina przypadło w roku 1952. W październiku tegoż roku w Moskwie zorganizowano obrady XIX Zjazdu WKP(b). Zjazd miał nie roboczy lecz uroczysty, tryumfalny charakter. Wzięły w nim udział 44 delegacje zagraniczne. Stalinowi złożono hołd. Referat sprawozdawczy wygłosił nie Stalin lecz G. Malenkow. WKP(b) przemianowano w Komunistyczną Partię Związku Radzieckiego(KPZR)¹⁸.

W okresie tym na świecie działało 76 partii komunistycznych. Skupiały one 20 mln członków. Na partie komunistyczne w Europie głosy oddawało po kilkanaście milionów wyborców. We Francji i Włoszech 1/4 lub 1/3 wyborców głosowało na komunistów. Pół roku później Stalin zmarł otwierając wielki kryzys nie tylko w ZSRR ale w skali międzynarodowej.

¹⁷ Z. Brzeziński, *Jedność czy konflikty*, Londyn 1964; A. Czubiński, *Wojny w dziejach świata XIX i XX wieku*. W: *II wojna światowa i jej następstwa*, s. 19-40.

¹⁸ *Węzłowe zagadnienia XIX Zjazdu KPZR. Wybór artykułów z "Prawdy"*, Warszawa 1952.

2. Rola kwestii niemieckiej w procesie destalinizacji w latach 1953-1955.

Wbrew tezom głoszonym przez propagandzistów ZSRR i Biura Informacyjnego Partii Komunistycznych i Robotniczych kapitalizm nie ulegał rozkładowi i nie upadał. Państwa kapitalistyczne opanowały kryzys powojenny i modernizowały się. Szczególnie żywotne okazały się Stany Zjednoczone, które przekształciły się w supermocarstwo i wywierały silny wpływ na całokształt stosunków w powojennym świecie. W 1946 roku podjęły one akcję zmierzającą do powstrzymania wpływów komunizmu i ZSRR. Udzieliły one pomocy finansowej państwom zagrożonym ekspansją ZSRR i doprowadziły do stabilizacji stosunków kapitalistycznych w Europie. Szczególną rolę spełnił tzw. Plan Marshalla. W porównaniu do ZSRR państwa kapitalistyczne rozwijały się szybciej uzyskując lepsze efekty społeczne. Fakt ten wytrącał broń z ręki agitatorów komunistycznych. Teza o wyższości ustroju socjalistycznego nad kapitalistycznym została podważona. Wielu ludzi zaczęło dostrzegać sprzeczność zachodzącą pomiędzy socjalistyczną teorią i praktyką dnia codziennego. ZSRR i komunizm zaczęły tracić atrakcyjność. Szczególną rolę spełniała w tym względzie wojna w Korei (1950-1953). Kompromitowała ona idee komunistyczną w świecie. Wielu intelektualistów powiązanych z ruchem komunistycznym wycofało się z tego ruchu¹⁹.

W samym ZSRR wystąpił poważny niedowład gospodarczy. Fakt ten dostrzegł sam Stalin, który w 1952 roku poddał krytyce praktykę ekonomiczną stosowaną w tym państwie. W pracy pt: "Ekonomiczne problemy socjalizmu w ZSRR" poddał on krytyce przejawy nie liczenia się z prawami rynku i ekonomii, subiektywizmu i tzw. woluntaryzmu²⁰.

ZSRR i światowy ruch komunistyczny odnotował szereg porażek politycznych. W latach 1946/47 siły rewolucyjne przegrały walkę o Grecję, w latach 1948/49 o Niemcy i w latach 1950/53 o Koreę. Jednocześnie postępował rozwój ruchów narodowo-wyzwoleńczych w koloniach. Powstawały nowe państwa w Azji. Wbrew

¹⁹ A. Bregman, Rubieże wolności. Reportaże z pogranicza świata komunistycznego w Europie i Azji, Londyn 1968; J. Lemańczyk, Doktryna polityczna (Euro)-komunizmu. Część I: U Źródeł (Euro)-komunizmu, Poznań 1985.

²⁰ J. Stalin, Ekonomiczne problemy socjalizmu w ZSRR, Warszawa 1952; A. Skrzypek, Stalinowskie zamysły kreowania monolitycznej strefy gospodarczej...

rachubom komunistów nie opowiedziały się one jednoznacznie po stronie ZSRR i ruchu komunistycznego. Powstał ruch tzw. państw niezaangażowanych czy III Świata²¹. Wielką popularność zyskali tacy politycy, jak np. przywódca Indii J. Nehru, przywódca Indonezji dr A.Sukarno, przywódca Egiptu płk G. Abdel Naser czy przywódca zbuntowanej Jugosławii J. Broz-Tito.

Fakty te powodowały, że już w ostatnich latach życia Stalina wielu przywódców ZSRR sceptycznie odnosiło się do jego teorii i metod działania. Co raz bardziej zdawano sobie sprawę z faktu, że jest to polityka awanturnicza, że szkodzi ona tak ZSRR jak i idei komunizmu. Śmierć Stalina ułatwiała podjęcie decyzji o zwrocie politycznym. Zresztą do dziś nie ma pewności czy Stalin zmarł śmiercią naturalną czy też jego zgon został przyspieszony przez jego otoczenie, które poczuło się zagrożone przez niego osobiście²².

Bezpośrednio po śmierci Stalina czołowi przywódcy ZSRR potępili stosowane przez niego metody rządzenia i postanowili rządzić kolektywnie. Szefem rządu został G.Malenkow a pierwszymi jego zastępcami Ł. P. Beria i N. Bułganin, W. Mołotow i Ł. Kaganowicz. Wzmocniono też pozycję N. S. Chruszczowa, który ze stanowiska sekretarza Komitetu Obwodowego partii w Moskwie przeszedł na stanowisko sekretarza KC KPZR. Nie pełnił on jednak funkcji I sekretarza czy przewodniczącego KC. Miał on koordynować działalność organizacyjną partii. Biuro Prezydium KC połączono z Prezydium ograniczając liczbę członków tej instytucji.

W zespole tym najbardziej dynamiczny i operatywny okazał się Beria, który parł do anulowania wielu posunięć z ostatniego okresu życia Stalina tak w polityce wewnętrznej jak i na forum międzynarodowym. Doprowadził on do uwolnienia wielu niesłusznie represjonowanych i ograniczenia funkcji represyjnych państwa. Działalność Berii niepokoiła pozostałych członków kierownictwa. W ZSRR toczyła się nadal ostra walka o władzę. Pozostali członkowie prezydium rządu obawiali się by Beria nie skumulował

²¹ W. Góralski, *Problemy pokoju i bezpieczeństwa Azji*, Warszawa 1979; A. Grimal, *La Decolonisation 1919-1963*, Paris 1965.

²² R. A. Miedwiediew, *Ludzie Stalina*, Warszawa 1982; R. Cziława, *Syn Ławrientija Berii opowiada...*, Katowice 1993; N. Zienkowicz, *Kremlowska księga zamachów*, Warszawa 1998.

ponownie władzy w swoim ręku i nie narzucił swej woli innym. Poczuli się zagrożeni jego dynamiką²³.

Wykorzystano w tym celu wydarzenia w NRD. Po śmierci Stalina w ZSRR toczyła się dyskusja nad kierunkiem dalszej polityki wobec Niemiec w całości. Powracano do idei zjednoczenia i neutralizacji Niemiec. W NRD podjęto reformy ekonomiczne i polityczne. Wobec ekipy W. Ulbrichta powstała opozycja z red. "Neues Deutschland" Rudolfem Herstadtem i szefem służb bezpieczeństwa Wilhelmem Zeisserem na czele²⁴. Beria działał poprzez Zeissera. 28 V 1953 roku ze stanowiska Wysokiego Komisarza w Niemczech odwołano gen. W. Czujkowa powierzając je cywilowi W. Siemionowi. Linią tej przeciwstawiał się Ulbricht, który szukał oparcia w grupie Mołotowa²⁵.

17 VI 1953 roku w Berlinie doszło do strajku, który przekształcił się w powstanie zbrojne. Objęło ono 272 miasta i osiedla. Kierownictwo radzieckie delegowało do NRD Berię celem spacyfikowania rebelii. Działał on w Berlinie 10 dni od 15 do 25 czerwca. W toku pacyfikacji zginęło 267 osób-spośród uczestników wydarzeń i 167 spośród sił zwalczających je. Rany odniosło tysiące ludzi. Wielu ludzi aresztowano a następnie sądzono. Sądy ferowały wyroki śmierci lub wieloletniego więzienia²⁶.

W czasie pobytu Berii w NRD Malenkov sfinalizował przeciw niemu spisek zyskując dla swych planów jego zastępców w NKWD I. Sierowa i Krugłowa. Do spisku wciągnięto, wiceministra obrony marszałka G. Żukowa i dowódcę Moskiewskiego Okręgu Wojennego gen. K. S. Moskalenkę. W Prezydium KC KPZR Malenkov pozyskał Chruszczowa, Pierwuchina, Saburowa, Kaganowicza i Woroszyłowa. Bułganin i Mikojan nie mieli innego wyjścia jak przyłączyć się do spisku. W czasie posiedzenia prezydium rządu 26 czerwca Berię aresztowano i oskarżono o przygotowanie spisku a następnie o działalność agenturalną na rzecz imperializmu zachodniego i stracono²⁷.

²³ A. Knight, Beria. Prawa ręka Stalina, Warszawa 1996, s. 189 i nast.; R. Cziława, Syn Ławrietija Berii opowiada; J. Smaga, Narodziny i upadek imperium. ZSRR 1917-1991, Warszawa-Kraków 1994, s. 227 i nast.

²⁴ W. Pfeifer, Deutschlandpolitische Optionen der Sowjetunion ...; G. Wetting, Die Sovietische deutsche Politik am Vorabend des 17. Juni. W: 17. Juni 1953. Arbeiteraufstand in der DDR. Hrsg von I. Spittmann, K. W. Fricke, Köln 1982, s. 56-69.

²⁵ K. W. Fricke, Der Arbeiteraufstand. Vorgeschichte. Verlauf. Folgen. Tamże, s. 5-55.

²⁶ Tamże.

²⁷ A. Knight, Beria...; J. Smoleń, Stracone dekady..., s. 228-230; N. Zienkowicz, op. cit., s. 126-147.

Malenkov nie potrafił jednak utrzymać władzy w swoim ręku. Jesienią tegoż roku Chruszczow został powołany na stanowisko I sekretarza KC KPZR. W grudniu tegoż roku został on członkiem Prezydium rządu przejmując stanowisko zastępcy szefa rządu. Formalnie biorąc na czele rządu nadal stał Malenkov ale faktycznie kierował nim Chruszczow, który łączył stanowisko I sekretarza KC KPZR i wicepremiera. Obok niego do ścisłego kierownictwa zaliczano nadal Malenkowa i Bułganina.

Grupa ta nie miała jasnej koncepcji reform. Odrzucono zbyt jaskrawe nadużycia władzy z okresu Stalina ale nie wypracowano nowych metod. W kierownictwie partii i państwa nadal znajdowało się wielu stalinowców. Kierownictwo żyło w ciągłym zagrożeniu przewrotu ze strony konkurencyjnych grup w łonie KC. Nie miało ono też większego uznania na forum zewnętrznym. W międzynarodowym ruchu komunistycznym pozycja stalinizmu była nadal silna. Dogmaty tzw. marksizmu-leninizmu były silnie zakodowane i trudne do wyrugowania²⁸.

Reformy realizowano więc stopniowo i bardzo niekonsekwentnie. Wprowadzono amnestię i uwolniono wielu ludzi niesłusznie represjonowanych. Nie zlikwidowano jednak systemu represji i obozów. Na forum międzynarodowym podjęto decyzję o przerwaniu wojny w Korei i podjęto rokowania ale traktatu pokojowego nie podpisano. Złagodzone stan napięcia występujący pomiędzy ZSRR a Finlandią, Jugosławią i Turcją.

Nie zdecydowano się natomiast na radykalne rozwiązanie kwestii niemieckiej. Przywódcy RFN w okresie tym nie uznawali NRD ani nowych granic. Dążyli oni do zjednoczenia Niemiec w granicach sprzed wybuchu wojny, to jest w granicach z 1937 roku i odbudowy pozycji i znaczenia swego państwa. Dążenia te godziły tak w interesy terytorialne ZSRR (Prusy Wschodnie) jak i Polski (Ziemie Odzyskane) czy Czechosłowacji (Sudety). Rząd RFN zmierzał do odbudowania sił zbrojnych Niemiec i powiązania się sojuszem z państwami zachodnimi. W 1954 roku zapadły decyzje o utworzeniu Bundeswehry i przystąpieniu RFN do Paktu Północno-Atlantyckiego (NATO)²⁹. ZSRR i kraje demokracji ludowej program ten piętnowały jako

²⁸ J. N. Żukow, *Borba za włość w partyjno-gosudarstwiennych wierzchach SSSR wiosnoj 1953 goda*. *Woprosy Istorii*, 1996, nr 5-6, s. 39-57.

²⁹ E. Cziomer, *Polityka zagraniczna RFN. Uwarunkowania, cele, mechanizm decyzyjny*, Warszawa 1988; tenże, *Miejsce ZSRR w polityce zagranicznej RFN*, Poznań 1988; J. Sułek, *Stanowisko rządu RFN wobec granicy na Odrze i Nysie Łużyckiej (1949-1966)*, Poznań 1969.

rewizjonistyczny i militarystyczny. Krytykowano remilitaryzację Niemiec i rosnące zagrożenie z ich strony³⁰. W odpowiedzi na wejście RFN do NATO ZSRR spowodował utworzenie własnego układu obronnego w postaci Układu Warszawskiego. Układ ten utworzono 14 V 1955 roku³¹.

W ten sposób w Europie stanęły naprzeciw siebie dwa silne ugrupowania polityczno-wojskowe. Fakt ten komplikował sytuację polityczną i hamował proces destalinizacji³². Zagrożenie to spowodowało ostre dyskusje wewnętrzne w ZSRR. Większość przywódców z Chruszczowem na czele podjęła decyzję o wyrażeniu zgody na neutralizację Austrii. Wbrew stanowisku Mołotowa i jego zwolenników 15 V 1955 roku w Genewie podpisano 4 stronny układ o neutralizacji Austrii. Na mocy tego układu obce wojska okupujące ten kraj miały go opuścić. Austria odzyskała suwerenność ale nie wolno jej było tworzyć własnych sił zbrojnych ani połączyć się z RFN. Wojska radzieckie wycofano z Austrii. Był to fakt bez precedensu³³.

W lipcu 1955 roku w Genewie spotkali się przywódcy 4 mocarstw (Francji, ZSRR, Stanów Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii), by radzić nad kwestią bezpieczeństwa zbiorowego. Było to pierwsze spotkanie przywódców tych państw od 1945 roku. Mówiono o duchu Genewy, duchu pojednania i odprężenia. Niestety do pojednania nie doszło ze względu na kwestię niemiecką. Obie strony miały inną wizję bezpieczeństwa europejskiego i roli Niemiec w tym systemie³⁴.

W tej sytuacji przywódcy ZSRR podjęli bezpośrednie rozmowy z rządem RFN. Delegacja RFN została zaproszona do ZSRR. 13 IX 1955 roku, po skomplikowanych dyskusjach, podpisano komunikat informujący, że obie strony uznają się wzajemnie i nawiązują stosunki dyplomatyczne. Przebywający dotąd w niewoli radzieckiej jeńcy niemieccy mogli powrócić do domu. Ekipa Chruszczowa pogodziła się z realiami

³⁰ Bundeswehra 1955-1972. Rodowód, strategia, doktryny. Pod red. T. Grabowskiego i L. Moczulskiego, Warszawa 1972; Bezdroża polityki NATO 1949-1970, Warszawa 1971.

³¹ J. Lider, Armie Ludowe. Historia, Fakty, Ludzie, Warszawa 1960; A. Marcinowski, Układ Warszawski. Problemy działalności politycznej, Warszawa 1986.

³² L. Moczulski, Dylematy. Wstęp do historii Europy Zachodniej 1945-1970, Warszawa 1971; J. Osmańczyk, Nasza Europa, Poznań 1971; A. Marcinkowski, Organizacja Traktatu Północno-Atlantyckiego 1949-1989, Warszawa 1992; NATO. Kronika. Fakty, dokumenty 1949-1982, Warszawa 1984.

³³ T. Walichnowski, Neutralizacja Austrii 1945-1966, Warszawa 1971.

³⁴ J. Skibiński, Sprawa traktatu pokoju z Niemcami po II wojnie światowej, Warszawa 1987.

politycznymi i uznała fakt dokonany w postaci istnienia nowego, kapitalistycznego państwa niemieckiego. Nie oznaczało to rezygnacji z planów zachowania kontroli nad tą częścią Europy³⁵.

Do Moskwy zaproszono delegację NRD i 20 IX 1953 r. podpisano z nią układ przyznający jej suwerenność polityczną. Zniesiono Urząd Wysokiego Komisarza ZSRR w Niemczech i powołano do życia ambasadę ZSRR w NRD. Wojska radzieckie pozostały w NRD na mocy specjalnie zawartego układu sojuszniczego. NRD wstąpiła też do Układu Warszawskiego. Stanowiła ona ważne ogniwo radzieckiego systemu bezpieczeństwa³⁶. Zmiany polityczne w ZSRR przeszły do historii pod nazwą "odwilży". Nawiązywano tu do tytułu nowej powieści M. Erenburga.

Przeobrażenia lat 1953-1955 spowodowały jednak wzrost zagrożenia wojennego i znaczną rozbudowę sił zbrojnych obu stron³⁷. Polska stanowiła nadal ważne ogniwo radzieckiego systemu bezpieczeństwa i również musiała silnie rozbudować swoje siły zbrojne. Od 1949 roku ministrem obrony Polski był marszałek radziecki K. Rokossowski³⁸. Rozbudowano armię czynną, zbudowano wiele zakładów przemysłu zbrojeniowego, nowe lotniska i linie kolejowe, poligony wojskowe i umocnienia graniczne. Wydatki zbrojeniowe realizowano poza planem. Spowodowały one poważne perturbacje w realizacji planu 6-letniego. Plan ten w jego części socjalnej nie został zrealizowany. Stopa życiowa mieszkańców Polski wbrew zapowiedziom nie uległa podniesieniu lecz obniżeniu³⁹. Fakt ten pociągnął za sobą daleko idące komplikacje natury

³⁵ A. Czubiński, *Polityka ZSRR wobec Niemiec*. W: *Droga Niemców do ponownego zjednoczenia państwa 1949-1990*. Praca zbiorowa pod red. A. Czubińskiego, Poznań 1991, s. 195-229.

³⁶ T. G. Ash, *Niemieckość NRD*, Londyn 1989; J. Nawrocki, *Die Beziehungen zwischen den beiden Staaten in Deutschland*, Berlin 1986, *Niemiecka Republika Demokratyczna. Rozwój społeczno-gospodarczy 1949-1969*. Praca zbiorowa pod red. W. Markiewicza, Poznań 1971.

³⁷ J. Leder, *Armie Ludowe. Historia, fakty, ludzie*, Warszawa 1960; A. Marcinkowski, *Polska w Układzie Warszawskim*, Warszawa 1985; T. Pióro, *Armia ze skazą. W wojsku polskim 1945-1968*. (Wspomnienia i refleksje), Warszawa 1994.

³⁸ W. Białkowski, *Rokossowski. Na ile Polak?* Warszawa 1994.

³⁹ A. Jezierski, *Historia gospodarcza Polski 1944-1968*, Warszawa 1971, s. 213.

społecznej i politycznej. Gwałtownie pogarszały się nastroje polityczne. Rosła szybko sytuacja konfliktogenna. Władze nie potrafiły sytuacji tej zaradzić⁴⁰.

Budowa nowego systemu bezpieczeństwa spowodowała odsunięcie przeciwników destalinizacji w ZSRR na boczny tor i pewne umocnienie ekipy reformatorskiej Chruszczowa. Oparcie tego systemu o NRD spowodowało jednak zachowanie stanu napięcia w stosunkach międzynarodowych, niepomierne zwiększanie roli NRD w polityce bloku radzieckiego, osłabienie roli Polski i większe jej uzależnienie od struktur wojskowych Układu Warszawskiego.

Sytuacja w Polsce stawała się co raz trudniejsza, ponieważ osłabienie ideologiczne ruchu komunistycznego w świecie wzmacniało tendencje odśrodkowe. Podobnie kształtowała się sytuacja na Węgrzech gdzie również od 1953 roku rozwijały się dyskusje ideologiczne i dążenia reformatorskie. Bardzo stabilna wydawała się natomiast sytuacja w Czechosłowacji, NRD i w Rumunii. Sytuacja ta ośmieliła ekipę Chruszczowa do podjęcia następnych kroków reformatorskich. Szczególną rolę w procesie tym spełnił XX Zjazd KPZR.

3. Uchwały XX Zjazdu KPZR i ich następstwa.

W trzy lata po śmierci Stalina nowe kierownictwo KPZR czuło się już na tyle silnie i pewnie, iż postanowiło rozprawić się z ideologią zmarłego dyktatora. Dokonano tego w czasie obrad XX Zjazdu rządzącej partii. Zjazd ten przeprowadzono w dniach 14-25 II 1956 roku w Moskwie. Wzięło w nim udział 55 delegacji zagranicznych. Spełnił on wielką rolę polityczną tak w odniesieniu do ZSRR jak i całego międzynarodowego ruchu komunistycznego i pośrednio całego świata. Na zjeździe poddano krytyce niektóre założenia i dogmaty polityki i ideologii stalinowskiej. Odegrał on szczególną rolę w procesie ideologicznej destalinizacji. Głównym inspiratorem tego procesu był N. S.

⁴⁰ Elity władzy w Polsce a struktura społeczna w latach 1944-1956. Praca zbiorowa pod red. P. Wójcika, Warszawa 1982.

Chruszczow⁴¹. Wygłosił on referat sprawozdawczy KC KPZR, w którym poddał krytyce podstawowe tezy programowe Stalina⁴².

1. Wobec konieczności umocnienia procesu odprężenia w stosunkach międzynarodowych podjął on przede wszystkim problem wojny i pokoju. Do tego czasu doktryna polityczna KPZR głosiła, że wojny mają charakter klasowy: powstają na skutek podziału społeczeństwa pierwotnego na klasy społeczne i zanikają wraz z likwidacją podziału klasowego. Znaczyło to, że w systemie kapitalistycznym wojny są zjawiskiem nieuchronnym, koniecznym, że nie da się im zapobiec⁴³.

Chruszczow stwierdził jednak, że na skutek rozwoju nowoczesnej techniki i broni masowej zagłady w połowie XX wieku wojna zagraża obu wojującym stronom. Wynikało z tego, że obie strony są zainteresowane w tym, by do wojny nie dopuścić; wnosił więc, że należy podejmować taką politykę, która prowadziła by do uniknięcia wojny grożącej samozagładą ludzkości. Wezwano do prowadzenia polityki współistnienia czyli koegzystencji państw o różnych systemach społeczno-politycznych⁴⁴. A więc w miejsce wojen rewolucyjnych o natychmiastowe obalenie kapitalizmu proponowano uznanie systemu kapitalistycznego i współistnienie z nim. W miejsce hasła wzywającego do natychmiastowego obalenia kapitalizmu proponowano polityczną koegzystencję i kontynuowanie walki ideologicznej i rywalizacji na polu ekonomicznym. Było to częściowe przyznanie się do niepowodzeń i swego rodzaju kapitulacja. Idea ta napotkała na poważny opór w kołach rewolucyjnych i usposobionych dogmatycznie. Szczególnie aktywny opór wychodził ze strony przywódców partii komunistycznych krajów prowadzących wojny narodowo-wyzwoleńcze w Azji i w Afryce⁴⁵.

⁴¹ R. A. Miedwiediew, Chruszczow. Biografia polityczna, Warszawa 1990.

⁴² Referat sprawozdawczy I sekretarza KC KPZR N. S. Chruszczowa. W: Materiały XX Zjazdu KPZR 14-25 lutego 1956. Referaty, wystąpienia, uchwały i rezolucje, Warszawa 1956, s. 9-122. Rezolucje XX Zjazdu KPZR, tamże, s. 585-633.

⁴³ F. Engels, Wybrane pisma wojskowe, Warszawa 1962; F. Mehring, Pisma wojskowe, Warszawa 1960.

⁴⁴ J. Bernal, Świat bez wojny, Warszawa 1960; J. Ślusarczyk, powstanie i działalność ruchu obrońców pokoju w latach 1948-1957, Warszawa 1987.

⁴⁵ A. Rumiancow, Źródła i ewolucja "idei Mao-Tse Tung", Warszawa 1974; E. J. Batałow, Filozofia buntu. Krytyka ideologii lewicowego radykalizmu, Warszawa 1974.

2. Do 1956 roku partie komunistyczne głosiły, że droga od kapitalizmu do socjalizmu prowadzi, podobnie jak w Rosji, przez rewolucję społeczną i dyktaturę proletariatu. Drogę ewolucyjną poprzez reformy parlamentarne potępiano i odrzucano jako przejaw oportunistycznego typowy dla partii socjaldemokratycznych. Socjaldemokrację uznawano za głównego przeciwnika mas pracujących i socjalizmu, za zdrajcę idei rewolucji społecznej. Tymczasem Chruszczow w referacie sprawozdawczym KC KPZR stwierdził, że Lenin nigdy nie stawiał tej sprawy tak jednoznacznie, że jest to przejaw fałszowania leninizmu ze strony Stalina. Chruszczow odwołał się do Lenina i stwierdził, że są różne drogi do socjalizmu, że każdy naród może dojść do socjalizmu właściwą dla niego drogą i to nie koniecznie drogą rewolucji. Za równouprawnioną uznano drogę reform parlamentarnych a więc drogę preferowaną dotąd przez ruch socjaldemokratyczny. Stanowisko to stępiało rewolucyjne ostrze ideologii komunistycznej i komunizmu w całości i zbliżało go do koncepcji socjaldemokratycznych. Zostało ono bardzo pozytywnie przyjęte przez komunistów wysoko rozwiniętych krajów europejskich od wielu lat biorących udział w walce parlamentarnej⁴⁶. Bardzo negatywnie do idei tej odnieśli się natomiast komuniści krajów słabo rozwiniętych i kolonialnych.

3. Chruszczow wzywał też do nowego ułożenia relacji w państwach socjalistycznych pomiędzy rewolucyjną partią i rządem. Postulowano zachować kierowniczą rolę partii wobec władz państwowych ale odrzucano metodę tzw. dyrygowania rządem, nadmierną ingerencję w pracę rządu i administracji państwowej. Rola partii miała się wyrażać w działalności inspiratorskiej. Wzywano też do stosowania kolektywnych metod pracy jako tzw. odwrót od stalinizmu i nawrót do leninowskich norm postępowania.

Już te tezy miały bulwersujący charakter i spowodowały ostrą polemikę. Tak w KC KPZR, jak i w kierownictwach innych partii komunistycznych znajdowało się wielu polityków wychowanych w kulcie dogmatów stalinowskich. Nie wyobrażali sobie tak

⁴⁶ Z. Brzeziński, Jedność czy konflikty...; A. Ciołkosz, Koniec monolitu. W: Dokumenty chwili. Zeszyt II. Londyn, Zima 1964, s. 1-59; P. Togliatti, Włoska droga do socjalizmu. W: Problemy międzynarodowego ruchu robotniczego, Warszawa 1964, s. 59-121.

radikalnego zerwania z dotychczasowymi zasadami i metodami pracy. Chruszczowa uznano za kapitulanta wobec imperializmu i socjaldemokracji⁴⁷.

W czasie przygotowań do zjazdu powstał też problem represji stalinowskich. W 1954 roku w obozach znajdowało się jeszcze 1360 tys. ludzi. W obozach wybuchały bunt. Wiele osób uwolnionych z obozów zaczynało informować swoje otoczenie o systemie represji. Wielu z nich odwoływało się do KC żądając rehabilitacji. Asumpt do podjęcia kwestii dała sprawa zabójstwa Kirowa oraz represje zastosowane wobec delegatów na XVII Zjazd partii w 1934 roku. 31 XII 1955 roku Prezydium KC KPZR powołało specjalną komisję do wyjaśnienia tych kwestii. Na czele komisji stał sekretarz KC M. G. Pierwuchin. W lutym 1956 roku przedstawiła ona swoje sprawozdanie. Podjęto nad nim ostrą dyskusję. Chruszczow, Mikojan, Saburow i inni wystąpili z wnioskiem by na podstawie materiału zebranego przez Komisję opracować specjalny referat na zjazd. Przeciw podejmowaniu tej kwestii wystąpili bardzo stanowczo Mołotow, Kaganowicz i Woroszyłow. Dyskusje na ten temat trwały do samego zjazdu. Ostatecznie ustalono, że sprawy te zostaną ujawnione zjazdowi w specjalnym referacie o kulcie Stalina i jego następstwach. Referat miał wygłosić Pierwuchin. Wobec opozycji ze strony części kierownictwa referat postanowił wygłosić sam Chruszczow i to dopiero w ostatnim dniu zjazdu już po wyborach władz partyjnych. Nastąpiło to 25 II 1956 roku na zamkniętym posiedzeniu zjazdu w obecności delegatów na zjazd i członków nowego KC ale bez udziału gości zagranicznych. Referat uznano za poufny⁴⁸. Nie włączono go też do opublikowanych materiałów zjazdu.

W oparciu o dokumentację zebraną przez specjalne komisje badające sprawy represji stalinowskich scharakteryzował on przestępstwa dokonane przez Stalina także przeciw członkom kierownictwa partyjnego, metody kultu, nieliczenia się z innymi członkami kierownictwa itp. Chruszczow wykazał, że Stalin fałszował historię, odszedł od leninowskich haseł i metod pracy, jest przestępcą. Wzywał do zerwania z kultem wobec jego osoby. Poufny charakter referatu spowodował wielkie zainteresowanie jego treścią.

⁴⁷ A. Ciołkosz, *Koniec Monolitu...*; R. Radzikowski, *Od Stalinizmu do demokracji. Komunizm włoski 1945-1991*, Kraków 1996; tenże, *Partie komunistyczne Europy Zachodniej wobec kapitalistycznej integracji gospodarczej i politycznej kontynentu (1957-1980)*, Katowice 1983; J. Lemańczyk, op. cit.

⁴⁸ W. P. Naumow, *K historii sekretnego dokładu N. S. Chruszczowa na XX Zjeździe KPSS. Nowoja i nowiejszaja istorija*, 1996, nr 4, s. 147-168.

Nie otwierano nad nim dyskusji. Członkom partii referowano jego treść na zamkniętych zebraniach partyjnych. Pojedyncze egzemplarze referatu przeszmyglowano na zachód i ogłoszono rozpętując wielką dyskusję nad Stalinem, ZSRR i ruchem komunistycznym w ogóle.

Wśród starych komunistów referat spotkał się z negatywną oceną. Doprowadził on do rozbitcia ruchu komunistycznego na zwalczające się orientacje i upadek wpływów ideologii marksistowskiej.

W kwietniu 1956 roku ogłoszono komunikat o rozwiązaniu Biura Informacyjnego Partii Komunistycznych i Robotniczych. Władze radzieckie rezygnowały z koordynowania działań partii komunistycznych w Europie. 30 VI 1956 roku odbyło się posiedzenie KC KPZR, na którym podjęto uchwałę pt. "O przewycięzenie kultu jednostki i jego następstw". Uchwałę opublikowano w "Prawdzie" w dniu 2 VII 1956 roku. Była ona powszechnie dostępna. W pewnym sensie zaspakajała ona zaciekawienie spowodowane referatem Chruszczowa oraz stymulowała dążenie do potępienia Stalina i jego metod działania. Znaczna część opinii publicznej w ZSRR była jednak zbulwersowana i dystansowała się wobec linii politycznej KC KPZR. W łonie KC powstała fronda przeciw reformom z W. Mołotowem na czele. Krępowała ona poczynania kierownictwa aż do 1957 roku. Kierownictwo to obawiało się z jednej strony zamachu ze strony opozycji w łonie KC a z drugiej oporu stawianego przez przywódców partii komunistycznych w krajach azjatyckich i latynoamerykańskich. Aktywizowali się zwłaszcza przywódcy chińscy, którzy wystąpili generalnie w obronie czci Stalina i jego idei⁴⁹.

4. Proces destalinizacji i procesy odśrodkowe w krajach demokracji ludowej

Śmierć Stalina spowodowała ożywienie nastrojów i dążeń odśrodkowych w całym bloku radzieckim. Proces ten nazwano "Odwilżą". Najżywszy przebieg wykazała ona w Polsce i na Węgrzech. W obu tych krajach poddano krytyce zjawiska bezprawia i podjęto pierwsze próby reform. Ożywienie ich nastąpiło pod wpływem uchwał XX Zjazdu KPZR.

⁴⁹ B. Lazitch, *Les partis communistes...*; B. Lewickij, *Polityka narodowościowa ZSRR w dobie Chruszczowa*, Paryż 1966; H. N. Nolte, B. Eschment, J. Vogt, *Nationenbildung östlich des Bug*, Hannover 1994.

Dążenia do uniezależnienia się od ZSRR i ideologii komunistycznej silnie wspierały ośrodki zagraniczne kierowane przez Stany Zjednoczone. Na zachodzie nadal czynne były specjalne rozgłośnie radiowe i organizacje polityczne krytycznie odnoszące się do komunizmu i ZSRR oraz wzywające do usamodzielnienia uzależnionych od ZSRR narodów. Toczyła się ostra walka propagandowa⁵⁰.

Wspomniane wyżej wydarzenia w ZSRR działanie te uwiarygodniły.

Najbardziej krytyczna sytuacja powstała w Polsce. Bezpośrednio po XX Zjeździe KPZR w dniu 12 III 1956 roku zmarł I sekretarz KC PZPR Bolesław Bierut. Uchodził za wiernego ucznia Stalina. Wraz z grupą innych b. członków KPP należał on do ludzi ściśle związanych z ideologią i polityką Stalina⁵¹. Śmierć Bieruta stworzyła trudną sytuację. Następcą jego został Edward Ochab, który należał do tej samej formacji politycznej ale nie miał charyzmy przywódczej i nie dysponował niezbędnym autorytetem politycznym. Nie był on w stanie utrzymać jedności i zwartości szeregów partyjnych.

Jednocześnie w czasie XX Zjazdu rehabilitowano rozwiązana w 1938 roku partię komunistyczną. Wielu byłych członków KPP wystąpiło z postulatem odbudowy tej partii lub przemianowania PZPR w KPP. Napotkało to na opór byłych członków PPS. Z drugiej strony uznanie możliwości dojścia do socjalizmu w różny sposób po nowemu pozwalało spojrzeć na potępioną w 1948 roku koncepcję polskiej drogi do socjalizmu i jej animatora W. Gomułkę. Gomułkę uwolniono z aresztu. Żądał on rehabilitacji osobistej i politycznej. Czołowi przywódcy PZPR z Ochabem na czele gotowi byli rehabilitować Gomułkę, ale nie jego koncepcję polityczną. Wokół tej kwestii rozwinęła się ostra dyskusja polityczna. W zasadzie wszyscy przywódcy PZPR gotowi byli do demokratyzacji stosunków politycznych. Powstały natomiast trudności z oceną przeszłości. Część przywódców podjęła działania na rzecz przerzucenia odpowiedzialności za tzw. "błędy i wypaczenia" okresu stalinowskiego, jak eufemistycznie nazywano zbrodnie popełnione w latach 1944-1955, na doradców radzieckich. Ostro krytykowano ZSRR i jego przywódców a zwłaszcza Stalina nie podejmując krytyki osób realizujących tą politykę w Polsce. Grupę tą nazwano Frakcją Puławską, ponieważ wielu jej członków mieszkało w Warszawie w blokach położonych przy tej ulicy. Zajmowali oni wysokie stanowiska w partii i w

⁵⁰ A. Mania, The National Security Council i amerykańska polityka wobec Europy Wschodniej w latach 1945-1960, Kraków 1994; J. Berecz, Kontrewolucja piórem i bronią, 1956, Warszawa 1982.

⁵¹ Cz. Kozłowski, Namiestnik Stalina, Warszawa 1993.

rzędzie, mieli bezpośredni wpływ na środki masowego przekazu i na kształtowanie opinii publicznej. Wielu członków Grupy Puławskiej było pochodzenia żydowskiego. Fakt ten zaciążył na całej dyskusji⁵².

Druga grupa przywódców żądała przykładowego ukarania nie tylko radzieckich ale również własnych, polskich stalinowców. Wzywała do zachowania współpracy z ZSRR, ponieważ kraj ten uznawała za gwaranta granic państwa. Sądono, że wobec istniejącego nadal zagrożenia niemieckiego Polska będzie mogła zachować swe granice i suwerenność tylko we współpracy z ZSRR. Grupa ta przeszła do historii pod nazwą Frakcji Natolińskiej, ponieważ jej członkowie spotykali się w pałacu w Natolinie koło Warszawy⁵³.

Puławianie dyskredytowali jej przedstawicieli w opinii publicznej jako antysemitów, przeciwników demokratyzacji stosunków i agenturę sowiecką w Polsce⁵⁴.

Oskarżenia te nie miały pełnego uzasadnienia ale sytuacja była bardzo zagmatwana. Opinia publiczna знаła tylko fragmenty wydarzeń i niektóre fakty. Nie wiadomo dokładnie kto z członków KC do jakiej grupy należy ani co, która z nich dokładnie reprezentuje. Większość członków KC PZPR nie deklarowała się do żadnej z nich i wyczekiwała na dalszy rozwój wydarzeń. Do czołowych tzw. centrystów zaliczano premiera J. Cyrankiewicza⁵⁵.

Chruszczow liczył, że przywódcy PZPR udzielą poparcia procesowi destalinizacji. W związku z tym udostępnił im tajny referat o kulcie Stalina. Referat ten Puławianie opublikowali już w marcu 1956 roku⁵⁶. Wykorzystali go jednak nie tyle w celu poparcia procesu destalinizacji ile kompromitacji ZSRR wspierając tendencje antyradzieckie. Przez

⁵² T. Torąńska, *Oni*, Warszawa 1989; W. Jedlicki, *Klub Krzywego Koła*, Paryż 1963; J. Kuroń, *Wiara i wina. Do i od komunizmu*, Warszawa 1990; *6 lat temu... kulisy polskiego Października*, Paryż 1962.

⁵³ W. Kłosiewicz, *Gdy wieje wiatr historii...*, Warszawa 1987.

⁵⁴ W. Jedlicki, *Klub Krzywego Koła*, Paryż 1963; Gomułka i inni. *Dokumenty z archiwum KC 1948, 1982. Wstęp, wprowadzenie i przypisy J. Andrzejewski*, Londyn 1987.

⁵⁵ E. i B. Syzdkowie, *Cyrankiewicz. Zanim zostanie zapomniany*, Warszawa 1996; A. Czubiński, *Józef Cyrankiewicz (1911-1989)*. W: *Lebensbilder europäischer Sozialdemokraten der 20. Jahrhundert*, Wien 1995, s. 145-159.

⁵⁶ O kulcie jednostki i jego następstwach. Referat I sekretarza KC KPZR N. S. Chruszczowa na XX Zjeździe KPZR 25 lutego 1956. Niepublikowane materiały doręczone delegatom na XX Zjazd KPZR. Wyłącznie do użytku organizacji partyjnych, Warszawa, marzec 1956.

Polskę przetoczyła się fala ostrej krytyki Stalina i całej polityki ZSRR wobec Polski. Dyskusja wyszła poza ramy PZPR i ogarnęła cały kraj, różne grupy społeczne i nurty polityczne. Z jednej strony toczyła się dyskusja na temat historii ruchu komunistycznego i perspektyw tzw. uzdrowienia socjalizmu a z drugiej na temat uniezależnienia się od ZSRR, uzyskania pełnej suwerenności, powiązania z demokracjami zachodnimi⁵⁷.

Tymczasem sytuacja ekonomiczna Polski była bardzo trudna. Do dyskusji politycznej, toczonej głównie w środowiskach inteligenckich, dołączyły grupy robotnicze, które wysuwały głównie problemy ekonomiczne. Jak wspomniano wyżej plan 6-letni spowodował wielki zawód. Stopa życiowa ludności uległa obniżeniu. W 1955 roku dyskutowano na temat założeń nowego planu 5-letniego na lata 1956-1961. W dyskusjach tych forsowano nowe tzw. normy produkcyjne, które prowadziły do dalszego pogorszenia sytuacji mas pracujących. W dużych ośrodkach robotniczych narastało napięcie społeczne. Jak wyznał Ochab w rozmowie z T. Torańską władze centralne obawiały się wybuchu niezadowolenia w takich tradycyjnie wielkich ośrodkach robotniczych, jak: Górny Śląsk, Warszawa, Łódzki ośrodek przemysłowy⁵⁸.

Tymczasem wybuch niezadowolenia nastąpił nie w tradycyjnych ośrodkach lecz w Poznaniu. W dniu 28 VI 1956 roku w Poznaniu wybuchł strajk generalny. Masy robotników wyszły na ulice miasta, a następnie przystąpiły do zajmowania gmachów użyteczności publicznej. Zajęto gmach Prezydium MRN (Zamek), KW PZPR, KW MO, więzienie nie napotykając na opór milicji i wojska. Opór ten napotkano dopiero w południe przy próbie zajęcia gmachu Komitetu Bezpieczeństwa Publicznego. Interweniowało wojsko. W czasie walk o gmach Komitetu Bezpieczeństwa i pacyfikacji miasta padło wielu zabitych i rannych⁵⁹.

Wydarzenia poznańskie zaskoczyły przywódców partii i rządu. Spowodowały one szok. Część przywódców próbowała je interpretować tak jak to uczyniono w NRD w 1953 roku. Nie chciano przyznać się do tego, że było to wystąpienie zdesperowanych mas robotniczych. Wysunięto tezę głoszącą, że zajścia zostały sprowokowane przez agentury

⁵⁷ P. Machcewicz, *Polski rok 1956*, Warszawa 1993; Z. Rykowski, W. Władyka, *Polska próba*. Październik 56, Warszawa 1989; Październik 1956. Pierwszy wyłom w systemie, Warszawa 1996.

⁵⁸ T. Torańska, *Oni*, s. 208; Z. Kozik, *PZPR w latach 1954-1957*, Warszawa 1982.

⁵⁹ A. Czubiński, *Czerwiec 1956 w Poznaniu*, Poznań 1986, E. Makowski, *Poznański Czerwiec 1956*. Pierwszy bunt społeczeństwa w PRL, Poznań 2001.

imperializmu amerykańskiego i zachodnioniemieckiego. Wydarzenia próbowano dzielić na dwie części: pokojowy protest robotniczy i kontrrewolucyjną akcją elementów wrogich⁶⁰. Ocena ta spowodowała dalsze zaostrzenie sporów i polemik. W lipcu 1956 roku przeprowadzono obrady VII Plenarnego posiedzenia KC PZPR. Obrady plenum trwały z przerwami dwa tygodnie. Mimo to nie doprowadziły do wyjaśnienia sytuacji i podjęcia rozsądnego planu działania. Polska stała w obliczu przejściowym; władze nie panowały nad sytuacją.

W tej sytuacji tzw. centrum partyjne postanowiło odwołać się do usuniętego z partii Gomułki. Przywrócono mu członkostwo partii i podjęto z nim dyskusję na temat ustalenia programu wyjścia z kryzysu. Dokumenty tzw. odchylenia prawicowo-nacjonalistycznego z 1948 r. nie były znane szerszej opinii publicznej. Stanowisko polityczne Gomułki nie było znane. W toku dyskusji uznano jednak, że Gomułka winien ponownie stanąć na czele partii. Plan ten postanowiono wcielić w życie w dniu 19 X 1956 roku. Jednak w dniu tym posiedzenia KC nie można było przeprowadzić, ponieważ do Polski przybyła delegacja radziecka z Chruszczowem na czele. Jednocześnie na stolicę Polski ruszyły radzieckie dywizje pancerne z Pomorza (Borne Sulinowo) i Dolnego Śląska (Legnica). Polska stała w obliczu zagrożenia wojną. Interwencja radziecka spowodowała wzrost zainteresowania opinii publicznej sytuacją w PZPR. Próby wywarcia presji na KC PZPR opinia ta uznała za zamach na suwerenność państwa. Przez Polskę przetoczyła się fala wieców i demonstracji antyradzieckich. Gomułka uzyskał wielki autorytet jako przedstawiciel idei suwerenności narodowej; w ciągu jednego dnia awansował z opozycjonisty do pozycji przywódcy narodu⁶¹.

Jednocześnie czuł się on tak przedstawicielem narodu jak i komunizmu polskiego. Był to komunizm narodowy a nie tzw. internacjonalistyczny, to znaczy uznający bezwzględne przywództwo ZSRR. W toku rozmów z delegacją radziecką w dniu 19 X 1956 roku Gomułka wyjaśnił, że Polacy nie mają zamiaru wystąpić z Układu Warszawskiego lecz zmierzają do przeprowadzenia reform wewnętrznych celem

⁶⁰ S. Jankowiak, E. Makowski, *Poznański Czerwiec 1956 w dokumentach*, Poznań 1995.

⁶¹ A. Werblan, *Gomułka i Październik*. *Dziś* 1996, nr 10, s. 58-60; K. Barcikowski, *Odrzucenie stalinizmu*. *Fragment wspomnień*, tamże, s. 67-80; S. Kuziński, *Zwrot 56 z perspektywy Komitetu Warszawskiego*, tamże, s. 81-87; M. Dobrosielski, *Metamorfoza*, tamże, s. 88-95; K. Koźniewski, *Pióra z wiatrem*, tamże, s. 96-104.

umocnienia własnego państwa a przez to również systemu bezpieczeństwa europejskiego. Stanowisko Gomułki poparli pozostali przedstawiciele Biura Politycznego KC PZPR. Przeciw ingerencji radzieckiej w Polsce wypowiedzieli się też przywódcy KP Chin⁶².

W tej sytuacji Chruszczow przyjął te wyjaśnienia. Marsz dywizji radzieckich na Warszawę został odwołany a delegacja radziecka wróciła do Moskwy. KC PZPR wznowił obrady i przeprowadził ustalony wcześniej program. Gomułka wygłosił referat krytycznie oceniający rozwój wydarzeń w Polsce w okresie poprzednim; wybrano nowe kierownictwo partii z Gomułką na czele i podjęto uchwały określające nowy program działania. Do Biura Politycznego nie wybrano marszałka Rokossowskiego ani przywódców Frakcji Natolińskiej. Rokossowski musiał opuścić Polskę. W dniach 15-18 XI 1956 roku delegacja polska z Gomułką i Cyrankiewiczem na czele przebywała w ZSRR i doprowadziło do dalszego wyjaśnienia sytuacji oraz ustalenia zasad współdziałania obu partii i państw. Ogłoszono wspólną deklarację polityczną oraz podpisano kilka umów. Gomułkę wracającego do Polski witano na poszczególnych stacjach z pieśnią "sto lat". Cieszył się on wówczas niekwestionowanym uznaniem społeczeństwa polskiego. Sytuacja w Polsce uległa stopniowej normalizacji⁶³.

Wielki wpływ na rozwój sytuacji w Polsce miały wydarzenia na Węgrzech. Wydarzenia te przebiegały inaczej niż w Polsce. Jak wspomniano wyżej na Węgrzech już w 1953 roku przystąpiono do stopniowej destalinizacji i reform gospodarczych. Do jesieni 1956 roku przebiegały one bardzo powoli. 21VII 1956 roku odwołano odpowiedzialnego za stalinizację kraju I Sekretarza KC Węgierskiej Partii Pracy (WPP) M. Rakosiego. Na czele partii stanął Erno Göre. Działały grupy literatów i studentów. Szczególną rolę pełnił Klub Dyskusyjny im. S.Petöfięgo.

23 X 1956 roku zorganizowano wielką demonstrację solidarnościową z Polską. Demonstracja ta przekształciła się w wystąpienie przeciw milicji i władzy centralnej. Społeczeństwo węgierskie znajdowało się pod silnym wpływem radiostacji zagranicznych

⁶² J. Lévesque, Chiny wobec wydarzeń październikowych 1956 roku. Aneks. Kwartalnik polityczny, 1978, nr 18, s. 161-173. Z archiwum. Chiny a polski Październik 1956. Dziś, 1996, nr 10, s. 123-130.

⁶³ A. Czubiński, Das Jahr 1956 in Polen und seine Konsequenzen. W: Tauwetter ohne Frühling... s. 84-86; Z. Rykowski, W. Władyka, Polska próba...; Październik 56, Warszawa 1987. Wieś polska wobec wydarzeń 1956 roku. Pod red. G. Miernika, Kielce 1998; Wydarzenia polityczne 1956 roku na Pomorzu Zachodnim, Szczecin 1997.

i doświadczenia austriackiego. Silne było dążenie do neutralizacji⁶⁴. Powołano nowy rząd z Imre Nagym na czele. 24 X przeciw tym władzom i dążeniom wystąpiły wojska radzieckie. Jednak Nagy doszedł z nimi do porozumienia i 28 października wycofały się one z Budapesztu. 30 X 1956 roku rząd ZSRR ogłosił Deklarację o zasadach współpracy z krajami demokracji ludowej uznając w niej suwerenność tych krajów oraz zasadę nieingerowania w sprawy wewnętrzne poszczególnych państw⁶⁵. Premier Nagy ośmielony tą deklaracją 1 XI 1956 roku ogłosił, iż Węgry występują z Układu Warszawskiego i na wzór Austrii przekształcają się w państwo neutralne. Rozwiązano WPP. W to miejsce utworzono Węgierską Socjalistyczną Partię Robotniczą (WSPR). Obok niej powstało kilkadziesiąt innych partii politycznych. Otwarto granicę z Austrią. Przystąpiono też do tworzenia rewolucyjnych sił zbrojnych. Tworzyli je gen. Bela Kiraly i płk Paul Maléter. Fakty te zaniepokoiły stronę radziecką. Eksperci radzieccy uznali, że wystąpienie Węgier z Układu Warszawskiego poważnie osłabi radziecki system bezpieczeństwa. Z inicjatywy ambasadora ZSRR na Węgrzech J. Andropowa powołano nowy, rewolucyjny rząd węgierski z J. Kadarem na czele, który wystąpił do ZSRR z prośbą o pomoc w obronie socjalizmu. Rząd Nagya nazwano rządem kontrewolucyjnym wysługującym się zachodnim imperialistom⁶⁶.

W tej sytuacji 4 listopada dywizje radzieckie ponownie przystąpiły do akcji pacyfikacyjnej. Akcją kierował gen NKWD I. Sierow. Walki trwały kilka tygodni i spowodowały znaczne straty osobowe. Poległo kilka tysięcy ludzi. Dziesiątki tysięcy ludzi zaangażowanych w działania powstańcze schroniło się w Austrii. Po stłumieniu powstania wielu ludzi aresztowano i sądzono. Wielu z nich skazano na karę śmierci⁶⁷.

Tragedia węgierska wstrząsnęła opinią publiczną w świecie. Przede wszystkim wywarła wielki wpływ na sytuację w Polsce. Opinia publiczna w Polsce sympatyzowała z

⁶⁴ J. Berez Kontrewolucja piórem i bronią...; Kryzys i konsolidacja. Doświadczenia węgierskie. Pod red. naukową A. Kupicha, Warszawa 1982; W. Ł. Izraelian, A. N. Nieżynskij, Nowiejszaja istorija Wiengrii (1918-1962), Moskwa 1962, s. 208-225.

⁶⁵ Stosunki polsko-radzieckie w latach 1945-1972. Dokumenty i materiały. Opracowali E. Basiński i T. Walichnowski, Warszawa 1974, s. 318-321.

⁶⁶ KC PZPR, Tak było. Kontrewolucja na Węgrzech w 1956 roku. Część I i II, Warszawa 1982.

⁶⁷ G. Litvan, J. M. Bak (Hrsg.), Die Ungarische Revolution 1956. Reform. Aufstand. Vergeltung. Wien 1994; Polskie lato - węgierska jesień. Polsko-węgierska solidarność w latach 1956-1990, Budapeszt 1997.

powstańcami węgierskimi. Na Węgry przesyłano krew i słowa uznania. W prasie polskiej pojawiło się wiele szczegółowych informacji i reportaży. Z jednej strony budziła nastroje antyradzieckie, a z drugiej zmuszała do refleksji. Pacyfikacja Węgier przytłumiła odruchy do podjęcia walki w Polsce. Pod wpływem tej tragedii władzom polskim udało się stosunkowo szybko uspokoić opinię publiczną i przywrócić spokój. Biuro Polityczne KC PZPR z Gomułą na czele konsultowało się z przywódcami Węgier i ZSRR. Społeczeństwo polskie wezwano do zachowania spokoju. Podjęto szeroką dyskusję na temat polskiej racji stanu. Pisano o mądrości społeczeństwa polskiego, które nie dało się sprowokować i nie podjęło skazanej na niepowodzenie walki zbrojnej. Władze polskie nie podzielały oceny wydarzeń węgierskich przyjętych przez przywódców radzieckich i innych krajów demokracji ludowej, a zwłaszcza przywódców NRD i Czechosłowacji. Nie mniej nie poparły powstańców i działały uspokajająco wychodząc z założenia, że polska racja stanu nakazuje zachować spokój⁶⁸.

Stosunkowo łagodnie przeszła też krytyka na forum międzynarodowym. Pacyfikacja Węgier większe reperkusje wywarła w międzynarodowym ruchu robotniczym. Natomiast państwa zachęcające narody podbite przez ZSRR do usamodzielnienia się w krytycznym momencie nie udzieliły ani Polakom ani Węgom oczekiwanej pomocy. Państwa te były zajęte konfliktem Blisko Wschodnim i nie miały czasu na zajęcie się powstaniem węgierskim. Stany Zjednoczone były w okresie kampanii wyborczej. Fakt ten krępował poczyny prezydenta D. Eisenhowera.

30 X 1956 roku Izrael w porozumieniu z Francją i W. Brytanią zaatakował Egipt. Państwa te zmierzały do odzyskania kontroli nad znacjonalizowanym przez Egipt Kanałem Sueskim. Atak Izraela wykorzystywały one do postawienia Egiptowi ultimatum. Była to akcja nie uzgodniona ani z USA ani z ZSRR. Oba mocarstwa wystąpiły też wspólnie przeciw agresorom. Przeciw atakowi na Egipt wystąpiło też wiele państw arabskich. W sumie powstała sytuacja bardzo korzystna dla ZSRR. Pacyfikacja Węgier ginęła w ogólnym napięciu spowodowanym wojną na Bliskim Wschodzie. Fakt ten ułatwiał politykom radzieckim i komunistom węgierskim obronę ich stanowiska na forum ONZ. 2 XI 1956 roku Zgromadzenie Ogólne ONZ zajmowało się agresją Izraela. Podjęto rezolucję wzywającą strony do przerwania walk. Było to wspólne stanowisko Stanów Zjednoczonych i ZSRR. 4 listopada podjęto decyzję o utworzeniu oddziału pokojowego

⁶⁸ A. Werblan, op. cit., s. 62-64; Z. Kozik, PZPR w latach 1954-1957...

ONZ. Wojska izraelskie zmuszono do opuszczenia zajętych terenów a Anglię i Francję do wycofania się z akcji. Działo się to wszystko w czasie wydarzeń na Węgrzech. Stany Zjednoczone współpracowały z ZSRR⁶⁹.

W nocy z 4 na 5 XI 1956 r. Zgromadzenie Ogólne ONZ uchwaliło rezolucję amerykańską wzywającą do wycofania wojsk radzieckich z Węgier. Delegacja polska głosowała przeciw niej. Przeciw głosowały kraje demokracji ludowej (8), 13 wstrzymało się od zajęcia stanowiska⁷⁰.

W sprawie węgierskiej dopiero 10 I 1957 roku powołano specjalną komisję, która raport swój przedłożyła dopiero latem tegoż roku a więc gdy sytuacja już się wyjaśniła na rzecz ZSRR.

5. Znaczenie wydarzeń 1956 roku

Rok 1956 przeszedł do historii jako jeden z najbardziej burzliwych i dramatycznych. Spełnił on wielką rolę w życiu wielu narodów i ruchów politycznych. Miał on wielkie znaczenie dla rozwoju ZSRR i państw uzależnionych od tego mocarstwa oraz ruchu robotniczego w świecie. Na pierwszy plan wysunęła się kwestia ideologiczna. Rok ten przypieczętował klęskę tzw. marksizmu-leninizmu w ruchu robotniczym i zwycięstwo ideologii socjaldemokratyzmu. Idea rewolucji światowej uległa kompromitacji. Natomiast idea ewolucji systemu kapitalizmu i tzw. demokratycznego socjalizmu znalazła wielkie uznanie i potwierdzenie w faktach. XX Zjazd KPZR zapoczątkował erozję ideologii komunistycznej i rozpad ruchu komunistycznego.

Był to też pierwszy tak wyraźny symptom kryzysu ZSRR jako pierwszego w świecie państwa socjalistycznego. Państwo to miało potwierdzić założenia teoretyczne marksizmu-leninizmu o przodującej roli systemu socjalistycznego. W roku 1956 przywódcy ZSRR przyznali, że państwo ich tej roli nie spełnia. Do 1956 roku ZSRR spotykał się z krytyką na forum międzynarodowym z powodu panującego w nim systemu totalnego, prześladowań przeciwników ideologicznych i politycznych. Krytyka ta nie

⁶⁹ G. Litvan, J. M. Bak (Hrsg.), *Die Ungarische Revolution...*, s. 143-144; R. Pierard, *President Eisenhower, die amerikanischen Rechte und die internationalen Krisen von 1956*. W: *Tauwetter...*, s. 45-59; M. Robbe, *Suez 1956: Heisse Schlacht im Kalten Krieg*, tamże, s. 230-243.

⁷⁰ A. Werblan, *op. cit.*, s. 63-64.

miała powszechnego uznania. XX Zjazd KPZR, a zwłaszcza referat Chruszczowa o kulcie Stalina, krytykę tą potwierdził i nadał jej nowego znaczenia. Od tego momentu nikt już nie mógł powiedzieć, że krytyka ta ma tendencyjny charakter, że prowadzona jest przez wrogów klasowych i ideologicznych. W 1956 r. krytyka potwierdzona została przez samych przywódców radzieckich. Prestiż ZSRR na forum międzynarodowym znacznie podupadł. Odnosi się to również do osoby Stalina, który po sukcesach okresu II wojny światowej zdobył wielkie uznanie w świecie. Uznanie to uległo weryfikacji. Stalina zaczęto porównywać z Hitlerem. Fakt ten osłabił znacznie ZSRR i komunizmu w świecie.

Wydarzenia 1956 r. znacznie zmieniły zależności panujące do tego czasu pomiędzy ZSRR i krajami od niego uzależnionymi. Do tego czasu uzależnienie to miało totalny charakter, było pełne, całkowite. W 1956 roku kraje uzależnione od ZSRR uzyskały pewną swobodę działania. Znaczną rolę spełnił fakt rozwiązania Biura Informacyjnego Partii Komunistycznych i Robotniczych. Od tego czasu koordynująca rola KPZR wyrażała się w zwoływanych od czasu do czasu konferencjach międzynarodowych. Na konferencjach tych KPZR występowała jednak jako jedna z wielu partii. Konsensus uzyskać było trudniej. Każda partia rozwijała się samodzielnie nie kierując się ogólnymi wskazaniem i zasadami marksizmu. Z drugiej strony poważną rolę spełnił fakt ogłoszenia przez rząd ZSRR Deklaracji z 30 X 1956 roku "O podstawach rozwoju i dalszego umacniania przyjaźni i współpracy między ZSRR a innymi państwami socjalistycznymi". Pewne zasady zostały w niej uznane i trudno było działać wbrew nim. Były to zasady poszanowania suwerenności, integralności terytorialnej, nieingerencji w sprawy wewnętrzne poszczególnych państw⁷¹.

Suwerenność poszczególnych krajów demokracji ludowej ograniczał tylko Układ Warszawski. Do układu tego można było wstąpić ale nie można było zeń wystąpić. Układ ten dawał ZSRR prawo kontroli innych armii natomiast sojusznicy ZSRR nie mieli takiego prawa w odniesieniu do Armii Radzieckiej. Szumnie reklamowany Komitet

⁷¹ L. Bogomołowa, Koordynacja polityki zagranicznej ZSRR i Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej w latach 1956-1977. W: Z historii stosunków polsko-radzieckich 1917-1977, Warszawa 1987, s. 524; A. Michnik, Zapis dwóch rozmów: Rozmowy delegacji polskiej z delegacją Chińskiej Republiki Ludowej. Moskwa lato przed 1960. Aneks 1978, nr 18, s. 117-160.

Doradczy Układu stanowił tylko forum do przekazywania decyzji radzieckich. Inne państwa członkowskie nie miały istotnego wpływu na podejmowane tam uchwały⁷².

Jednocześnie na mocy decyzji Komitetu można było podjąć interwencję zbrojną w kraju członkowskim, jak to stało się 1968 roku w Czechosłowacji⁷³. Była to jednak sytuacja wyjątkowa i nie można było jej nadużywać. Od tego czasu wojska radzieckie w poszczególnych krajach członkowskich UW mogły dokonywać dyslokacji swych jednostek tylko za zgodą tych państw. Umowa polsko-radziecka z 17 XII 1956 roku w sprawie statusu wojsk radzieckich w Polsce wyraźnie określała zasady stacjonowania tych wojsk w Polsce. Inna rzecz na ile była ona przestrzegana w praktyce.

Rok 1956 spowodował też znaczną demokratyzację stosunków wewnętrznych tak w ZSRR jak i w pozostałych krajach socjalistycznych w Europie. Beria był ostatnim przywódcą radzieckim straconym w toku zamachu stanu. Od tego momentu zmian dokonywano wprawdzie nadal w sposób typowy dla krajów rządzonych niedemokratycznie ale usuwanych przywódców nie zabijano. Opozycja przeciw ekipie Chruszczowa w 1957 roku została odsunięta od wpływów ale ludzie z nią związani nie stracili życia. Opozycja, która obaliła Chruszczowa w 1964 roku odsunęła go od steru władzy ale pozostawiła przy życiu. Za czasów Stalina było to nie do pomyślenia. W krajach demokracji ludowej sytuacja była nieco inna. Wprowadzono tam stopniowo zasady demokracji parlamentarnej. Kierowniczą rolę partii zachowano jednak aż do 1989 roku.

Dekompozycja w ruchu komunistycznym zapoczątkowana przez XX Zjazd KPZR spowodowała rozpad tego ruchu na różne frakcje i odłamy. Szczególną rolę zaczął odgrywać maoizm; uzyskał on znaczne wpływy nie tylko w Chinach ale również w innych krajach Azji i Ameryki Łacińskiej. Maoiści podjęli próbę przejęcia prymatu w międzynarodowym ruchu robotniczym i narzucenia mu awanturniczej polityki, która imperializm chciała traktować jak "papierowego tygrysa". Spowodowała ona w przyszłości szereg nieudanych powstań i wojen kolonialnych. Natomiast w Europie i

⁷² T. Pióro, Armia ze skazą...; Marcinkowski, Układ Warszawski...

⁷³ Zaciskanie pętli. Tajne dokumenty dotyczące Czechosłowacji 1968 r. Wstęp i opracowanie A. Garlicki i A. Paczkowski, Warszawa 1995.

Ameryce dominującą rolę przejęły partie socjalistyczne, które rozbudowały system państwa opiekuna, państwa demokracji parlamentarnej i polityki społecznej⁷⁴.

Wydarzenia Węgierskie kompromitując ZSRR spowodowały, iż państwo to straciło "chęć" do interwencji w sprawy wewnętrzne innych krajów. Fakt ten miał poważne znaczenie dla innych krajów demokracji ludowej; które nie musiały się już obawiać nowej wojny interwencyjnej. Skorzystała z tego Rumunia, która poważnie uniezależniła się od Układu Warszawskiego⁷⁵.

Wielką rolę w polityce ZSRR i całego bloku radzieckiego pełniła nadal kwestia niemiecka. Obawa przed rewizjonizmem zachodniemieckim powodowała, że Polska i Czechosłowacja popierały politykę radziecką wobec Niemiec. Był to fakt poważnie krępujący tak politykę ZSRR jak Polski i Czechosłowacji. Stanowisko ZSRR w kwestii niemieckiej nie miało szans utrzymania się na dłuższy czas. Krępowało ono ruchy dyplomacji radzieckiej i umacniało zależność Polski od ZSRR ale na określony czas. W konsekwencji stało się jedną z głównych przyczyn upadku systemu radzieckiego. Inna rzecz, że podjęcie idei zjednoczenia i neutralizacji Niemiec już w latach 1953-1955 mogło skończyć się dla Polski bardzo niekorzystnie. Wiadomo było bowiem, że ZSRR nie zrezygnował by z ziem wschodnich Polski. Natomiast Polska w ówczesnych warunkach musiałaby oddać Niemcom przejęte od nich ziemie zachodnie i północne⁷⁶. Była by to tragedia dla Polski.

Wydarzenia 1956 roku stworzyły na zachodzie wrażenie, że Polska może wyrwać się z obozu socjalistycznego i uzależnienia od ZSRR. O Polsce dużo pisano, stała się popularna. Nadzieje te nie spełniły się. Mimo to zainteresowanie Polską przetrwało. Polska zajmowała dużo miejsca w środkach masowego przekazu i w publicystyce państw zachodnich, szczególnie w RFN. Opinia publiczna w tym kraju liczyła na pokojowe uregulowanie spraw spornych z Polską. Nadzieje te wówczas również nie spełniły się⁷⁷.

⁷⁴ A. Ciołkosz, *Od Marksa do Chruszczowa*. W: *Dokumenty chwili*, Londyn, Jesień 1962, s. 3-67.

⁷⁵ D. Floyd, *Rumunia. Intryga czy wyzwanie?* Londyn 1965

⁷⁶ P. Noak, *Deutsche Aussenpolitik seit 1945*, Stuttgart 1972; J. Sułek, *Stanowisko rządu NRF wobec granicy na Odrze i Nysie Łużyckiej (1949-1966)*, Poznań 1969.

⁷⁷ V. Kellermann, *Brücken nach Polen. Die deutsch-polonische Beziehungen und die Weltmächte 1939-1973*, Stuttgart 1973.

Niespełnione nadzieje na głębsze przeobrażenia w krajach uzależnionych od ZSRR spowodowały generalną zmianę ocen i programów działania. Politycy i publicyści zachodni uznali, że ZSRR jest trwałym elementem na forum międzynarodowym oraz, że system państw uzależnionych od tego mocarstwa utrzyma się długo. Z jednej strony prowadziło to do upadku wiary w państwa zachodnie. Do państw tych zaczęto odnosić się bardziej ostrożnie. Zdawano sobie sprawę, iż państwa te nie podejmą z ZSRR wojny z powodu narodów uzależnionych. Z drugiej strony zdawano sobie coraz bardziej sprawę, że samodzielne uwolnienie się spod kurateli radzieckiej też jest nierealne. Stąd co raz większą uwagę zaczęto przywiązywać do samego ZSRR licząc, iż tylko zmiany w tym państwie mogą doprowadzić do uwolnienia narodów uzależnionych. Polscy politycy emigracyjni uznali, że układ sił z 1956 roku przetrwa dłuższy czas, że nie da się go zmienić ani nagle ani szybko. Przyjęto nastawienie na długotrwały proces ewolucji systemu państw demokracji ludowej. Ideę ewolucjonizmu wypracowało środowisko paryskiej "Kultury" a zwłaszcza publicysta tego czasopisma Juliusz Mieroszewski⁷⁸. Koncepcje stopniowego, ewolucyjnego przekształcenia systemu panującego w Europie Wschodniej przejęła opozycja polska skupiona wokół ruchu tzw. dysydentów⁷⁹.

Pierwodruk: *Przełom roku 1956. Geneza i znaczenie*. [W:] *Przełomowy rok 1956. Poznański Czerwiec, Polski Październik, Budapeszt. Materiały z konferencji naukowej, Poznań 26-27 czerwca 1996*. Pod red. E. Makowskiego i S. Jankowiaka. Poznań 1998, s. 7-28.

⁷⁸ J. Giedroyc, *Autobiografia na cztery ręce*. Opracował K. Pomian, Warszawa 1994; J. Mieroszewski, *Ewolucjonizm*, Paryż 1964; tenże, *Polityczne neurozy*, Paryż 1967.

⁷⁹ *Opozycja antysocjalistyczna*. Wybrane materiały z konferencji Instytutu Nauki o Partii odbytej 17-18 II 1983, Warszawa 1983; A. Friszke, *Opozycja polityczna w PRL 1945-1966*, Warszawa, Londyn 1994.